

O‘ZBEK KASHTACHILIGINING TURLARI VA USLUBLARI.**Nuruva Sevara Salim qizi**

Navoiy davlat universiteti

Texnologik ta’lim kafedrası talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek kashtachiligining hududiy turlari va badiiy-uslubiy xususiyatlari ta’lim jarayonida tahliliy yondashuv asosida yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi kashtachilik namunalari ornamentik tuzilishi, kompozitsiya mantiqi, rang yechimlari hamda tikuv texnikalarini tizimli tasniflashdir. Metodologiya sifatida qiyosiy-tarixiy, formal-kompozitsion va didaktik tahlil usullari qo‘llanadi. Ilmiy yangilik kashtachilikni “makon-uslub-texnika” triadasi bo‘yicha o‘qitishga mos modelda izohlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: kashtachilik, ornament, kompozitsiya, rang tasnifi, tikuv texnikasi, hududiy uslub, amaliy san’at.

O‘zbek kashtachiligi amaliy bezak san’ati tizimida faqat maishiy buyumlarni bezash vositasi sifatida emas, balki vizual tafakkur, estetik me’yor va kasb-hunar tajribasining avloddan avlodga o‘tish mexanizmi sifatida shakllangan murakkab madaniy hodisadir. Uni o‘rganishda “tur” va “uslub” tushunchalarini farqlash metodik jihatdan muhim: tur ko‘proq buyumning funksiyasi va shakli bilan, uslub esa ornamentning tuzilishi, rang va ritm, tikuvning ifodaviy imkoniyatlari bilan belgilanadi. Texnologik ta’lim yo‘nalishlarida kashtachilikni o‘qitish mazmuni badiiy tahlil, texnologik ko‘nikma va tarixiy-madaniy kontekstning uyg‘unligiga tayanishi kerak, chunki alohida tikuvni o‘rgatishning o‘zi kompozitsion fikrlashni shakllantirmaydi, kompozitsion tahlilsiz esa uslubiy farqlarni anglash yuzaki tasviriy darajada qoladi. Shu sababli mazkur tezisdan kashtachilikni “makon-uslub-texnika” triadasi bo‘yicha talqin qilish taklif etiladi: makon hududiy maktabni, uslub badiiy tilning barqaror belgilarini, texnika esa material va tikuv amaliyotini ifodalaydi.

Kashtachilik turlarini tasniflashda birinchi qatlam buyumshunoslik mezonidir: so‘zana, ro‘mol, belbog‘, joynamoz, parda, yostiq jildi, ko‘rpacha kabi shakl va vazifaga ko‘ra ajraladigan guruhlar mavjud. Biroq pedagogik tahlilda buyum nomi uslubni to‘liq izohlab bermaydi, chunki bir turdagi buyum turli hududlarda turlicha badiiy mantiqqa bo‘ysunadi. Ikkinchi qatlam ornamentik-kompozitsion mezon bo‘lib, unda markaziy maydon va hoshiyaning o‘zaro nisbatlari, simmetriya turi, modul va ritm, motivlarning yirik-kichikligi hamda bo‘shliqni tashkil etish tamoyillari asosiy

ko'rsatkichlarga aylanadi. Uchinchi qatlam texnik mezon bo'lib, tikuv turlari, ipning zichligi, sathning qoplanish darajasi, kontur va to'ldirishning o'zaro munosabati hamda material tanlovi bilan belgilanadi. Aynan shu uch qatlam birlashtirilganda kashtachilik turlari va uslublari o'rtasidagi farq izchil ilmiy tilda ifodalanadi.

Hududiy uslublarning masalasida adabiyotlarda Buxoro, Samarqand, Toshkent-Farg'ona vodiysi, Qashqadaryo-Surxondaryo yo'nalishidagi an'analar ko'p tilga olinadi, biroq ularni faqat geografik yorliq sifatida qabul qilish uslubning ichki mexanizmini ochmaydi. Masalan, Buxoro yo'nalishida kompozitsion markazning nisbatan yirikligi, hoshiyaning tartibli chegaralovchi roli, ranglarning to'q va chuqur uyg'unlikda berilishi hamda sathni zich to'ldirishga intilish ko'proq uchraydi; bu belgilarni "zariflik" kabi umumiy ta'rif bilan cheklash ilmiy tahlil uchun yetarli emas, chunki zariflikning o'zi qanday kompozitsion vositalar orqali yaratilayotganini ko'rsatish talab etiladi. Samarqand yo'nalishida esa ritmning yengilroq nafas olishi, motivlarning o'zaro masofasi, ayrim hollarda kontur-tasvirning nisbatan aniq ajratilishi kuzatiladi; bunda bo'shliq ham kompozitsiya elementi sifatida ishlaydi, ya'ni bezak "hamma joyni to'ldirish" emas, balki tasviriy pauza orqali joziba hosil qiladi. Farg'ona vodiysi va Toshkent atrofidagi namunalarda ko'pincha rang kontrastlariga sezgirligi, mayda ritmik elementlar bilan yirik motivlarning qo'shib ketishi, dinamik chiziqlar va o'tishlarning ko'proq sezilishi bilan farqlanadi; buni ta'limda "harakat ritmi" tushunchasi orqali ochib berish mumkin. Janubiy hududlarda esa amaliyot va materialga mos ravishda tikuv zichligi, ipning qalinligi, ba'zan esa dekorning ifodali konturga tayanishi kuchayadi; bu holat "texnika uslubni belgilaydi" degan metodik xulosani beradi, ya'ni uslubni faqat motiv repertuari emas, balki uni bajarish usuli ham barqarorlashtiradi.

Ornament motivlari jihatidan o'zbek kashtachiligida o'simliksimon va geometrik unsurlar, rozetka, gul, shox-shabba, islmiy talqinlar, shuningdek, ramziy belgilarning bezak tizimiga singib ketgan ko'rinishlari uchraydi. Ilmiy yondashuvda motivni "nima tasvirlangan" savoli bilan emas, "qanday qurilgan" savoli bilan tahlil qilish natijador: motivning skeleti, qaytarilish qoidasi, variatsiya imkoniyati va kompozitsiyadagi vazifasi aniqlanadi. Masalan, rozetka markazni barqarorlashtiruvchi modul bo'lsa, shox-shabba elementlari yo'nalish va o'sish dinamikasini beradi; geometrik elementlar esa chegaralash va ritmni tartibga solish vazifasini bajaradi. Shunday tahlil o'quvchiga nusxa ko'chirishdan ko'ra, kompozitsion konstruksiyani anglab, yangi variant yaratish kompetensiyasini beradi, bu esa tasviriy san'at va amaliy bezak san'ati ta'limida ijodiy fikrlashni rivojlantirish talablariga mos keladi [1].

Rang masalasi uslubni ajratishda alohida indikator hisoblanadi. Rang uyg'unligini faqat "chiroyli" yoki "mos" deb baholash o'rniga, rang tizimini funksional tahlil qilish lozim: dominant rang, aksent rang, fon va bog'lovchi ranglar nisbati; issiq-sovuq muvozanati; to'qlik-ochlik gradatsiyasi; kontrast va nyuansning qaysi vazifada qo'llanishi. Kashtachilikda rang ko'pincha material va bo'yoq an'analari bilan birga shakllanganligi sababli, rang tahlili texnika va tarixiy sharoit bilan uzviy bog'lanadi. Mazkur bog'liqlikni didaktik jihatdan "rang qarori kompozitsiya qaroridir" degan qoida orqali mustahkamlash mumkin: bir xil motiv turli rang tizimida butunlay boshqa uslubiy taassurot beradi. Shu nuqtada formal-kompozitsion tahlil usuli o'qitish jarayonida vizual dalillashni kuchaytiradi, chunki u bezakni subyektiv did emas, ob'ektiv ko'rsatkichlar bilan izohlashga yordam beradi [2].

Texnik jihatdan tikuv turlari kashtachilikning uslubiy identifikatoriga aylanadi. Sirtini to'ldiruvchi va konturga asoslangan tikuvlar, zanjirsimon tikuvlar, silliq tikuvlar, shuningdek, sathni qoplash zichligi farqlari buyumning uzoqdan ko'rinishidagi "faktura"ni belgilaydi. Faktura esa uslubning ko'rinmas, lekin kuchli belgisi: u yorug'-soya o'yinini, rangning qabul qilinishini, bezakning "og'ir" yoki "yengil" ko'rinishini boshqaradi. Ta'lim amaliyotida texnikani alohida mashq sifatida emas, balki kompozitsion vazifa bilan bog'lab o'rgatish maqsadga muvofiq: masalan, hoshiyani chegaralash uchun kontur tikuvining aniqligi, markaziy motivni kuchaytirish uchun to'ldirish tikuvining zichligi tanlanadi. Bunday integrativ yondashuv kasbiy kompetensiyani tezroq shakllantiradi, chunki o'quvchi "qaysi tikuv qayerda va nima uchun" degan savolga javob topadi [3].

Tadqiqot metodologiyasida qiyosiy-tarixiy yondashuv hududiy maktablarning shakllanish omillarini (ustaxonalar, xonadon an'analari, savdo yo'llari, material imkoniyatlari) umumiy madaniy jarayon bilan bog'lashga xizmat qiladi, biroq u bezakni faqat tarixiy "izoh"ga aylantirib qo'ymasligi kerak. Shuning uchun qiyosiy-tarixiy tahlil formal-kompozitsion tahlil bilan muvozanatlantirildi: real namunalardagi kompozitsion sxema, motiv variatsiyasi va rang tizimi solishtirildi. Didaktik tahlil esa ushbu ilmiy kuzatishlarning o'quv dasturi, amaliy mashg'ulotlar ketma-ketligi va baholash mezonlariga aylantirilish imkonini ko'rsatadi. Xususan, "makon-uslub-texnika" triadasi asosida o'quvchi avval hududiy kontekstni angelaydi, keyin uslubiy belgilarni (kompozitsiya, ornament, rang) ajratadi, so'ng texnik ijro orqali natijani mustahkamlaydi; bu ketma-ketlik reproduktiv o'rganishdan produktiv (ijodiy) bosqichga o'tishni yengillashtiradi [4].

Maqola doirasida ilgari suriladigan ilmiy yangilik shundan iboratki, o'zbek kashtachiligini o'qitish va tahlil qilishda "tur"ni buyum va funksiyaga, "uslub"ni esa

uchta barqaror indikatorga tayanib ajratish taklif etildi: ornamentik-kompozitsion konstruksiya, rang tizimi va faktura-texnika birligi. Bu yondashuv hududiy nomlar ortida yashirilib qoladigan real farqlarni o'lchab bo'ladigan belgilarga aylantiradi, shuningdek, amaliy darslarda baholashning aniq mezonlarini beradi: kompozitsion mantiqning izchilligi, ritm va simmetriya intizomi, rang dominantasi va aktsentlarning asoslanganligi, tikuvning sathga mosligi va ijro madaniyati. Natijada kashtachilik bo'yicha ta'lim jarayonida milliy merosni saqlash bilan birga, zamonaviy dizayn tafakkuriga mos analitik kompetensiyalar ham rivojlanadi [5].

Xulosa. O'zbek kashtachiligining turlari va uslublari o'zaro bog'liq, ammo turli mezonlar bilan belgilanadigan tizim ekanligi asoslandi: turlar buyumning vazifasi va shakliga, uslublar esa kompozitsion qurilish, ornamentik motivlar tashkiloti, rang tizimi hamda tikuv fakturasining barqaror birligiga tayanadi. "Makon-uslub-texnika" triadasi kashtachilikni hududiy an'analar doirasida izchil tahlil qilish va o'qitish imkonini beradigan metodik model sifatida umumlashtirildi; u o'quvchida nusxa ko'chirishdan tashqari, uslubiy belgilarni anglab ijodiy variant yaratish ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Bulatov S. S. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati. Toshkent: O'qituvchi, 1991. 192 b.
2. Воронов Н. В. Декоративно-прикладное искусство: проблемы и перспективы. Москва: Искусство, 1981. 256 с.
3. Ashirova M. Kashtachilik san'ati: an'ana va zamonaviylik. Toshkent: San'at, 2016. 144 b.
4. Welch A. Arts of Central Asia. London: Thames and Hudson, 2013. 224 p.
5. Sultonova D. O'zbek kashtachiligida kompozitsiya va rang uyg'unligi. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. 168 b.
6. Bossen L. Traditional Embroidery: Techniques, Patterns, and Cultural Contexts. New York: Routledge, 2018. 312 p.